Koester de grondrechten en gedeelde waarden

Inleiding

Een kalifaat in het Midden-Oosten, autoritair kapitalisme in China, een onliberale democratie in Rusland en, binnen de Europese Unie, in Hongarije: op allerlei plekken in de wereld worden alternatieven aangedragen voor de liberale democratie die zeggenschap en de rechten van individuele burgers waarborgt. Nieuwe systemen dagen de oude consensus uit, op het economische, diplomatieke en politieke vlak. Ook in Nederland wordt wel eens gevraagd of rechten wel voor iedereen moeten gelden, of wordt gesteld dat democratisch bestuur maar gemodder en ineffectiviteit met zich meebrengt. Daaronder woedt een strijd die teruggrijpt op overtuigingen en argumenten waarom een liberale democratie beter is dan de alternatieven. Moeten individuele burgers rechtsbescherming hebben tegen de staat? Moet iedereen gelijk zijn voor de wet? Kan staatsgezag gebruikt worden om iemand anders een visie op het goede leven op te leggen? Dit is geen strijd van culturen of beschavingen, ook al willen mensen dit soms doen denken. Dit is een ideeënstrijd.

'Koester de grondrechten en gedeelde waarden' – zo luidt een van de vijf richtingwijzers van D66. In dit essay verkennen we waarom sociaal-liberalen grondrechten en gedeelde waarden koesteren. Welke gedeelde waarden bedoelen we? Welke niet? Gelden grondrechten voor iedereen? Waarom hebben we grondrechten? Op welke argumenten is dat gebaseerd? En wat is een typisch sociaal-liberale kijk op grondrechten en gedeelde waarden? [50]

50 Veel van wat in dit essay wordt beschreven is een schematische, ideaaltypische weergave. De passages over politiek, staat en burger beschrijven bijvoorbeeld niet per se hoe de Nederlandse staat momenteel is ingericht. Ze geven meer een schets van hoe en waarom bepaalde zaken moeten of kunnen zijn.

Een fundamenteel streven van sociaal-liberalen is (het waarborgen van) de persoonlijke vrijheid van het individu. Wij spannen ons in voor een samenleving waarin mensen voor zichzelf uitmaken wat 'het goede, het ware en het schone' is. Sociaal-liberalen zijn ervan overtuigd dat als individuen deze vrijheid hebben, de meerderheid van de mensen vervolgens in verbondenheid met anderen vormgeeft aan hun vrijheid. Wij willen een wereld waarin mensen vrij zijn in verbondenheid. Dat illustreert het 'sociaal' in sociaal-liberaal. En zoals voor alle liberalen start dit met zelfbeschikking: de vrijheid waarbinnen mensen zich kunnen ontwikkelen en ontplooien. Die vrijheid kan alleen leiden tot rechtvaardige uitkomsten wanneer er sprake is van gelijke kansen. Uiteindelijk moeten talent, inzet en lukrake pech of geluk de enige factoren zijn die het succes van het individu bepalen. Niet je nationaliteit, afkomst, religie of de rijkdom, positie of opleiding van je ouders. Voor ons zijn deze vrijheid en kansengelijkheid echter niet afdoende. Als iedereen zich heeft ontplooid, is daarmee niet de kous af. Wij willen vanuit onze verbondenheid sociale rechtvaardigheid. Dus als iemand pech heeft gehad bij het verdelen van de talenten, of is gestruikeld in het leven, dan laten we die persoon niet achter. Daarbij kijken we niet alleen naar de mensen in onze directe omgeving of de medemens van vandaag. Onze verbondenheid reikt verder dan de landsgrenzen en betreft ook de generaties na ons. Daarom willen wij keuzes maken die toekomstvast zijn.[51]
Grondrechten en gedeelde waarden bieden een fundament waarop individuen vrij kunnen zijn om te verschillen. In dit

51 Voor een uiteenzetting over toekomstvastheid en een sociaal-liberaal perspectief op intergenerationele vrijheid, zie: 'Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving', VMS 2013.

essay richten wij ons op de zogeheten politieke grondrechten, die zorg dragen voor rechtvaardigheid door gelijkheid te garanderen.[52]

"Grondrechten en gedeelde waarden bieden een fundament waarop individuen vrij kunnen zijn om te verschillen."

Dit essay bestaat uit drie delen. Vanuit onze liberale overtuigingen krijgen waarden, gedeelde waarden en grondrechten in eerste instantie betekenis door individuele waarden, bespiegeling en handelingen. Mensen zijn echter geen eilanden, en daarom kijken we in het tweede deel naar hoe waarden betekenis krijgen tussen mensen onderling, en de manier waarop mensen omgaan met gedeelde en niet-gedeelde waarden. Grondrechten zijn een gecodificeerde neerslag van de hierboven weergegeven gedeelde waarden, en worden bewaakt door een rechtsstaat. Over de verhouding tussen burger en staat gaat het derde deel van dit essay.

52 Het sociaal-liberalisme biedt ook een perspectief op *sociale* rechtvaardigheid: een rechtvaardige mate van ongelijkheid en het belang van eerlijke beloning van en de voorwaarden voor individuele inspanning. Voor meer hierover, zie: 'Beloon prestatie en deel de welvaart', VMS 2016.

De mens: grondrechten en gedeelde waarden in het private domein

Ieder mens is een individu met eigen waarden en ideeën over goed en kwaad. Tegelijkertijd leidt ons gedeelde mens-zijn tot gedeelde fundamentele waarden als vrijheid van meningsuiting en respect voor lichamelijke integriteit. Het koesteren van deze gedeelde waarden is een voorwaarde om niet alle waarden te hoeven delen.

Net zoals voor andere liberalen is voor sociaal-liberalen het individu de 'basisbouwsteen' die een eigen afweging kan maken in een maatschappij. Alle mensen zijn verschillend, met een eigen kijk op het goede leven. Tegelijkertijd zijn we allen mens, met vergelijkbare lichamen en breinen. Juist daarom is voor liberalen de vrijheid van mensen zo'n belangrijk streven. Er is een fundamenteel mens-zijn dat iedereen verbindt, ondanks de verschillen. Dat is niet voor iedereen vanzelfsprekend; er zijn veel mensen die liever benadrukken dat er verschillen zijn. Soms lijkt men met 'de ander' helemaal geen rekening te willen houden.[53] Kiezen voor de vrijheid van ieder individu is echter een inclusieve keuze: we streven naar vrijheid voor alle mensen.

Vrijheid in verbondenheid

Sociaal-liberalen hebben daarnaast ook oog voor de mens als sociaal wezen. Zij erkennen dat mensen verbindingen aangaan

53 aarbij volledig voorbijgaand aan de gedachte dat mensen niet terug te brengen zijn tot een enkele identiteit. Mensen zijn meer dan alleen een etniciteit, geslacht, geloof, ras, of de som daarvan. (Denk en Handel internationaal, p. 23 VMS 2014).

met andere mensen en dat mensen verbonden zijn met hun omgeving, of ze dat nu willen of niet. Het streven naar vrijheid voor ieder individu leidt voor sociaal-liberalen tot vrijheid in verbondenheid – men geeft gezamenlijk invulling aan de vrijheid. Het is een individueel perspectief op gemeenschap. Daarbij erkennen sociaal-liberalen dat de mens niet een zuiver redelijk wezen is, maar weten we tegelijkertijd dat de mens zijn vermogens tot denken en reflectie wel degelijk kan gebruiken om verlangens en driften te kanaliseren.[54] De mens is in staat goed en kwaad van elkaar te onderscheiden, hierover van mening te veranderen en met andere mensen van mening te verschillen.[55] Uit dat soort verschillen komen verschillende waarden en prioriteiten voort. Het is een uiting van de veelzijdigheid van mensen en samenlevingen, en een fundamentele reden voor het bestaan van maatschappelijk en politiek debat.

Universele gedeelde waarden

Naast de veelvoud aan waarden en prioriteiten leidt het fundamentele mens-zijn van ons allemaal tot een set van *gedeelde waarden*. Niemand wil immers aangeklaagd worden vanwege een

54 De onredelijke kant van de mens geeft conflict, maar heeft ook prachtige inzichten of kunst opgeleverd. Veel mensen zien een tegenstelling tussen verlangens/driften/instincten en ratio/reflectie/afwegingen. Het sociaal-liberalisme omarmt veel meer de zienswijze dat deze aspecten van de menselijke conditie elkaar kunnen aanvullen. Het enkel volgen van emoties leidt vaak tot slecht doordachte, slecht uitwerkende oplossingen; zuiver varen op de ratio wordt kil en afstandelijk. Hierover hield Phillipp Blom in 2011 voor de Van Mierlo Stichting de Marchantlezing onder de titel 'De paradox tussen rede en instinct.'

55 Voor de goede orde: we stellen niet dat mensen een 'waar' of /voor iedereen geldend onderscheid maken tussen goed en kwaad, maar mensen maken wel degelijk een onderscheid.

uitspraak, een mening of overtuiging. Niemand wil opgesloten worden zonder opgave van reden en mogelijkheid tot verweer. Niemand wil een afwijkende mening opgelegd krijgen, ongewenst geschonden worden in zijn fysieke integriteit, of zijn spullen afgepakt zien worden. Geen mens wil dat soort dingen, ongeacht iemands cultuur, afkomst of godsdienst; het is universeel.[56] Dit soort afkeuren leidt tot gedeelde waarden als gelijkheid[57] van alle mensen, vrije meningsuiting, eerbiediging van de lichamelijke integriteit, geweldloze oplossing van conflicten en het delen van machten. Deze gedeelde waarden vormen voor ons een ervaringsfeit. Zoals in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 al werd gesteld: 'we hold these truths to be self-evident'. Grondrechten zijn gebaseerd op deze universele, gedeelde waarden.

Grondrechten als waarborg voor verscheidenheid

En hier is de paradox: we hebben grondrechten, die zijn gebaseerd op *gedeelde* waarden, juist omdat we allemaal *verschillend* zijn. Grondrechten garanderen eenieder om een eigen mening te hebben, en dus met elkaar van mening te mogen verschillen. Grondrechten vormen de waarborg

56 Het is dan ook belangrijk om universele grondrechten niet te bestempelen als 'westers'. De notie van grondrechten en rechtsstaat is dan wel in de westerse wereld filosofisch uitgewerkt, de gedachte erachter is universeel in die zin dat het uitgaat van zaken die voor ieder mens gelden, uit welke cultuur men dan ook komt.

57 Alle mensen gelijk wil niet zeggen: iedereen is hetzelfde. Mensen verschillen en hebben daarom recht op gelijke behandeling door de staat. Zoals in het essay 'Denk en handel internationaal' gezegd wordt: Verschillen zijn mooi, want ze geven de wereld en het leven kleur. Wij willen dat ieder mens, ongeacht achtergrond, overtuiging, geslacht of geaardheid, overal ter wereld vrij kan zijn om verschillend te zijn. We streven deze vrijheid voor allen na omdát we allemaal verschillend zijn. 'Denk en handel internationaal', p. 69 (VMS, 2014.)

dat staatsinstanties niet kunnen afdwingen dat mensen alle waarden delen. Grondrechten bestaan om met elkaar te twisten over niet-gedeelde waarden, over ideeën die we niet met elkaar delen. Individuen moeten immers vrij zijn om hun eigen weg te vinden in de wereld, om hun eigen idee van goed en kwaad te vormen en om hierover van mening te veranderen. Grondrechten garanderen deze individuele vrijheid en dat is waarom liberalen ze zo belangrijk vinden. We koesteren de gedeelde waarden, om over andere waarden met elkaar van mening te verschillen. Koesteren betekent ook terughoudend zijn met het politiseren van grondrechten: zodra een partij of gedachtegoed zich grondrechten gaat toe-eigenen, holt men de basis ervoor uit.

"We koesteren de gedeelde waarden, om over andere waarden met elkaar van mening te kunnen verschillen."

Twee soorten vrijheid

Grondrechten garanderen dat ieder individu vrij is van inmenging (door de staat) en dus niet beperkt wordt in het bepalen van zijn mening (negatieve vrijheid). Daarnaast moeten mensen ook *in staat zijn* (de vaardigheden hebben) om zich een mening te vormen (positieve vrijheid). Ze moeten niet alleen vrij zijn van onderdrukking, maar ook vrij zijn om zich te ontwikkelen. Sociaal-liberalen pleiten voor twee soorten van vrijheid: vrij *van* inmenging en vrij *om* een afweging te maken.[58]

58 Deze twee invullingen van vrijheid worden ook wel 'negatief' en 'positief' genoemd. Deze begrippen werden bekend door de politiek filosoof Isaiah Berlin, in het essay 'Two concepts of liberty'uit 1958.

Het vrije individu stelt in het private domein uiteindelijk zijn waarden vast. In het maatschappelijke domein toetst een individu zijn waarden in botsing met andere waarden. In het politieke domein worden waarden en maatschappelijke normen wetten. Het maatschappelijke en politieke domein komen in de volgende delen aan bod.

Persoonlijke moraal, rolmoraal en publieke moraal

Waarden zijn geen tijdloze en onveranderlijke gegevens. Ieder individu bepaalt zelf zijn waarden, reflecteert erop en stelt ze bij.[59] Moraliteit, de toetssteen voor het eigen gedrag, is voor liberalen daarom in eerste instantie een persoonlijke aangelegenheid. Waarden moeten niet door een sociale omgeving, de familie of de kerk aan een persoon opgelegd worden. Het liberalisme, als gedachtegoed, geeft geen advies over welke waarden een individu moet aanhangen – afgezien van de nadruk op de gedeelde waarden die mensen voornamelijk ruimte en vrijheid geven, maar niet een specifieke richting. Dat is een kerngedachte achter onze politieke stroming: mensen moeten zelf kunnen uitmaken wat hun waarden zijn. Maar een mens vormt z'n waarden nooit in een vacuüm. Vanaf de geboorte krijgen mensen waarden aan- en overgedragen door bijvoorbeeld opvoeding, sociale omgeving en onderwijs. Daarbij houdt de vrijheid van een individu om z'n eigen waarden vorm te geven op wanneer hij daarmee de vrijheid van een ander beperkt. In de loop van het leven ontwikkelt een mens

59 Deze vaardigheid is naar onze overtuiging in ieder individu latent aanwezig, maar mensen worden er niet kant-en-klaar mee geboren. Dat is waarom een sociaal-liberale partij als D66 zoveel belang hecht aan onderwijs. Voor meer hierover, zie: 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen' (Van Mierlo Stichting/PPC, 2009), p. 20 e.v.

echter niet alleen een persoonlijke moraliteit. Men ontwikkelt ook een rolmoraal: de mores die horen bij een bepaald geloof of beroep, of bij een subcultuur of een vriendengroep. Een ambtenaar heeft bijvoorbeeld een andere rolmoraal dan een loodgieter of een arts. Rolmoraal en persoonlijke moraal kunnen verschillen: we handelen 'in functie' weleens anders dan we 'thuis' zouden doen. Maar rolmoraal en persoonlijke moraal zijn niet strikt van elkaar te scheiden. Mensen maken hun keuzes vaak vanuit een combinatie van beide.[60] En dan is er ook een publieke moraal: dat wat door de bank genomen in een samenleving als goede of normale waarden en gedrag wordt gezien – breder dus dan wat we in dit essaygedeelde waarden noemen. Publieke moraal verwoordt datgene waarvan we vinden dat we elkaar erop mogen aanspreken.

De persoonlijke moraal kan conflicteren met de publieksmoraal. Zo kan de publieksmoraal stellen dat iedereen vrij is om lief te hebben wie hij of zij wil, en daarnaar te leven; tegelijkertijd kan iemand vanuit zijn persoonlijke moraal menen dat homoseksuelen niet mogen trouwen. Bij de zogeheten weigerambtenaren, ambtenaren van de burgerlijke stand die weigerden om een homo-huwelijk te voltrekken, was zelfs sprake van een botsing tussen persoonlijke moraal (tegen het homohuwelijk), rolmoraal (als ambtenaar moet men de wet uitvoeren/gehoorzamen) en publieksmoraal (de verenigde kiezers als vertegenwoordigd door de wetgever). Binnen de door grondrechten gewaarborgde gedeelde waarden van

60 Overigens kan het gebeuren dat de rolmoraal de persoonlijke moraal volledig gaat overheersen. Dit risico bestaat bijvoorbeeld bij bijzonder hechte groepen.

gelijkheid, vrijheid van meningsuiting, etc. moet persoonlijke moraliteit in liberale ogen altijd vrij zijn. Het is voor ieder mens een uitdaging om te gaan met de spanningen die kunnen bestaan tussen persoonlijke moraal, rolmoraal en publieke moraal. Dit wil niet zeggen dat mensen altijd goed zullen doen. Maar mensen moeten wel vrij zijn om zelf een oordeel te vormen en ernaar te handelen.[61]

61 it is een belangrijke reden waarom liberalen zo veel belang hechten aan eigen verantwoordelijkheid. De vrijheid om een eigen oordeel te vormen geeft een mens ook een morele opdracht om dat te doen. Dit is de basis onder het begrip burgerschap – meer daarover in het vervolg van dit essay.

Mensen onderling
Grondrechten en gedeelde waarden in het maatschappelijke domein

Sociaal-liberalen koesteren gedeelde waarden om niet álle waarden te hoeven delen. Het is dus essentieel om goed te kunnen omgaan met waarden die je niet met een ander deelt. Vaak gebeurt dit in een maatschappelijk gesprek, soms zijn hier regels voor nodig die we vaststellen in een politiek gesprek.

Morele overtuigingen van individuen zijn gebouwd op het fundament van de persoonlijke moraliteit. Maar deze moraliteit krijgt pas betekenis wanneer een mens in contact komt met anderen, wanneer de moraliteit getest wordt aan handelingen en keuzes, kortom: aan de realiteit van mensen onderling. Mensen onderling stellen (al dan niet gedeelde) publieke waarden vast.[62]

Grondrechten en gedeelde waarden zijn voor sociaal-liberalen *voor*waarden voor alle individuen om in vrijheid te leven. Voor (sociaal-)liberalen is de pluriformiteit die volgt uit het koesteren van gedeelde waarden een uiting van, en een waarborg voor, individuele eigenheid. In een pluriforme samenleving, die ruimte laat voor uiteenlopende waarden, is het van groot belang om te kunnen omgaan met afwijkende waarden en meningen; met niet-gedeelde waarden dus.

62 Niet alle waarden die in een maatschappij gedeeld worden, vertalen zich direct in een politiek grondrecht. Het betreft alleen die waarden die nodig zijn om met elkaar van mening te kunnen verschillen. Overige maatschappelijke consensus wordt 'gewoon' een wet, als het überhaupt in regelgeving gevangen wordt. De meeste maatschappelijke consensus bestaat uit impliciete waarden en normen.

Omgaan met niet-gedeelde waarden

Een pluriforme samenleving is goed voor ons streven naar individuele vrijheid, maar leven in een pluriforme samenleving is lang niet altijd gemakkelijk. Wat doe je bijvoorbeeld wanneer iemand zich met een beroep op grondrechten de vrijheid toe-eigent om te pleiten tegen andermans vrijheid? Hoe tolerant moet je zijn tegen intolerantie? Het liberalisme streeft naar vrijheid van het individu. Tegelijkertijd bepleit liberalisme het belang van grondrechten, die een individu de vrijheid ontzeggen andermans vrijheid in te perken. Wat is een liberale reactie op intolerantie?

Horizontale en verticale werking van grondrechten

In een liberale reactie op intolerantie is het goed om onderscheid te maken tussen twee invalshoeken. Allereerst heeft de vraag een staatsrechtelijke dimensie: wat moet een overheid toestaan? En omgekeerd: mogen wetgeving en rechtspraak worden gebruikt om bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting van een individu te beperken, en zo ja, wanneer? We hebben het dan over de 'verticale werking' van grondrechten (meer hierover in het derde deel van dit essay). In het maatschappelijke domein van mensen onderling is echter een andere invalshoek aan de orde: de manier waarop individuen (in staatsrechtelijke gelijkheid) omgaan met verschil van mening. Daarop is de 'horizontale werking' van grondrechten van toepassing. Wanneer ik stellig ervan overtuigd ben dat iemand anders verkeerde overtuigingen heeft, onderschrijf ik als liberaal zijn (juridische en morele)

recht op die mening. De overheid moet die mening niet onderdrukken. Je hoeft het immers niet met mensen eens te zijn om te vinden dat ze recht op die mening hebben. Maar mensen kunnen het wel onderling oneens zijn, en met elkaar in gesprek, dialoog of debat treden – omdat men denkt dat de ander ongelijk heeft en omdat men daar argumenten voor heeft. Vanuit grondrechten beredeneerd kán het ene individu een ander zijn mening niet eens ontzeggen – men heeft geen formele macht over die persoon. De vrijheid van meningsuiting werkt voornamelijk verticaal en niet horizontaal. Of de politie een cartoonist van het bed licht vanwege onwelgevallige tekeningen is iets wezenlijk anders dan een dispuut tussen twee burgers waarin de een de andere mening niet wil horen of accepteren. Bij dat laatste is de vrijheid van meningsuiting juridisch gezien niet in het geding. Liberalen zullen in beginsel terughoudend zijn om grondrechten een horizontale werking toe te schrijven.

Het recht op verschil

Er is een fundamenteel mens-zijn dat iedereen verbindt, ongeacht verschillen. De overtuiging dat iedereen recht heeft op vrijheid en dus op vrijheidsbeschermende wetten komt voort uit deze constatering en de daarop gestoelde morele gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid.[63] Het belang van gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid is bovendien gebaseerd op de notie dat niemand de waarheid in pacht heeft. Dat niemand voor een ander kan bepalen wat een goed leven is – dit moeten

63 In het essay 'Denk en handel internationaal' (Van Mierlo Stichting, 2014) worden deze principes verder uitgewerkt (p. 19 e.v.).

mensen zelf kunnen bepalen. Uit deze vrijheid komen onherroepelijk verschillende invullingen van het goede leven voort. En voor ons geldt: verschillen geven de wereld en het leven kleur. Wij willen dat ieder mens, ongeacht achtergrond, overtuiging, geslacht of geaardheid, gelijk is om vrij te zijn en om verschillend te zijn. We streven deze vrijheid na omdát we allemaal verschillend zijn. Intolerantie die dit wezenlijke gegeven miskent en zich beroept op een hogere waarheid als rechtvaardiging van vrijheidsbeperking van anderen moet, door mensen onderling, bevraagd en van weerwoord worden voorzien worden. Ze moet uitgedaagd worden om met argumenten te komen voor de hogere waarheid die voor iedereen gelden.[64] Dat is een liberale omgang met intolerantie in het maatschappelijke domein.

"Intolerantie moet door mensen onderling van weerwoord worden voorzien."

Eigen waarden kennen en onderbouwen

De mogelijkheid dat je van mening kan verschillen, betekent nog niet meteen dat 'waarheid dus niet bestaat', of dat 'de overtuigingen van anderen even goed zijn als de mijne'. Erkennen dat ieder het recht op een mening heeft, maakt niet iedere mening even goed. Maatschappelijke dialoog, debat en argumenten onderzoeken precies dat: welke mening is

64 it is tot nu toe in de geschiedenis van de mensheid nog niet op onweerlegbare wijze gebeurd.

nu (tijdelijk, intersubjectief, maar niettemin) de beste?[65] Een dergelijk gesprek kan alleen gevoerd worden als men de eigen overtuigingen goed kent. Uit het koesteren van gedeelde waarden, en uit besef van andere, niet gedeelde waarden vloeit een (morele, niet een juridische) verantwoordelijkheid voort om de eigen waarden en overtuigingen goed te onderzoeken en te onderbouwen. Om voor zichzelf feiten en meningen te onderscheiden. Deze verantwoordelijkheid geldt voor ieder mens, en is nodig om elkaars vrijheid te realiseren.

Erkennen dat grondrechten vragen om de bereidheid om de discussie aan te gaan, betekent nog niet dat bij iedere discussie grondrechten aangevoerd moeten worden. In een debat over alledaagse niet-gedeelde waarden moet niet, of hooguit met grote voorzichtigheid, een beroep op grondrechten worden gedaan. Ook dit is een vorm van koesteren. Een discussie over de duur of hoogte van uitkeringen, of over het aanleggen van een nieuwe snelweg of windmolen, is voor veel mensen van groot belang, maar niet direct terug te voeren op grondrechten. Wie grondrechten wil gebruiken als argument in een 'gewoon' politiek debat loopt het risico de legitimiteit en het draagvlak van de grondrechten uit te hollen.

Omgaan met culturele verschillen

Bij individuele vrijheid en een pluriforme samenleving hoort ook de aanvaarding van cultureel verschil. Nogmaals: we

65 aarbij komt: ook wanneer je accepteert dat niemand de waarheid in pacht heeft, bestaat er zoiets als 'feiten'. In filosofische zin worden de kenbaarheid en waarheid van een feit wellicht in twijfel getrokken, maar in de intersubjectieve wereld van mensen is een verschil te maken tussen feit en mening. Dit is van groot belang voor iedere constructieve maatschappelijke gedachtewisseling over waarden.

koesteren grondrechten, die zijn gebaseerd op gedeelde waarden als vrije meningsuiting of morele gelijkheid van alle mensen, zodat mensen hun cultuur in vrijheid kunnen beleven en zo verschillend en individueel vrij kunnen zijn.[66]

Een mens moet vrij zijn om bijvoorbeeld een cultuur te beleven die de verschillen tussen man en vrouw benadrukt, zolang dit niet leidt tot het ontzeggen van fundamentele grondrechten voor andere individuen. Vanuit liberaal oogpunt staat het dan ook, paradoxaal genoeg, eenieder vrij om individuele vrijheid te verwerpen. Alleen niet voor anderen. Cru gezegd: mensen kunnen bijvoorbeeld niet gedwongen worden de homoseksualiteit van hun broer of zus te accepteren.[67] Het staat ze vrij om een homoseksueel familielid uit hun leven te sluiten – hoe onterecht of onsympathiek iemand anders dat ook kan vinden. Maar ze kunnen niet het familielid dwingen zich anders te laten voelen of te gedragen. In het maatschappelijke domein van mensen onderling kunnen mensen in gelijkwaardigheid met elkaar discussiëren over alles. De uitkomst van zo'n gesprek hoeft niet direct tot overheidsingrijpen te leiden – liever niet zelfs! Wanneer mensen in hun sociale context individuele (horizontale) onvrijheid ervaren, is het in eerste instantie hun eigen verantwoordelijkheid om daarin verandering aan te brengen.

66 Grondrechten zijn dus een fundament voor een discussie over hoe mensen uit verschillende culturen samen kunnen of moeten leven, niet de inzet ervan. Tenzij mensen de gedeelde waarden waarop grondrechten gebaseerd zijn, verwerpen.

67 Deze argumentatie geldt alleen voor meerderjarigen. In het geval van kinderen ligt het ingewikkelder. Daar botst de vrijheid van ouders om naar eigen inzicht op te voeden en waarden door te geven met de rechten van het kind om eigen levenskeuzes te maken.

Machtsverhoudingen

We kunnen niet ontkennen dat er in de verhouding van mensen onderling niet alleen maar sprake is van het uitwisselen van gedachten. In de relaties van bijvoorbeeld werkgever tot werknemer, trainer tot pupil en verenigingsbestuur tot lid zit ook nadrukkelijk macht verborgen. De opvattingen en waarden van de meer-machtige kunnen daarmee ook directe gevolgen van onvrijheid hebben voor de minder-machtige. Het is niet altijd mogelijk om de discussie aan te gaan of onszelf als individu te onttrekken aan die macht. Hiermee ontstaat er een grijs gebied in de verhouding van mensen onderling waar heel soms, zeer zorgvuldig en met mate, een rol voor de staat is weggelegd.

De staat kan voorzieningen bevorderen als blijf-van-mijn-lijfhuizen om horizontale vrijheid te waarborgen van het ene individu ten opzichte van een ander individu. De staat kan wetgeving invoeren om mensen die van waarheid (willen) veranderen te beschermen tegen andere mensen. En de staat kan dienen als waarborg voor (verticale) individuele vrijheid en tegen (horizontale) fysieke bedreiging. Maar de staat mag uit liberaal perspectief nooit iemand dwingen om vrijzinnige, progressieve overtuigingen aan te nemen. Tegelijkertijd: waarden als vrijheid van geweten en vrijheid van levensovertuiging kunnen alleen als grondrecht overleven als genoeg mensen onderling deze waarden koesteren, verdedigen en uitdragen. Mensen onderling moeten elkaar bevragen op overtuiging en gedrag – geweldloos en in vrijheid. Als iemand bijvoorbeeld graag wil dat meer mensen een progressieve kijk op het leven hebben, moet hij zelf het gesprek met conservatieve

mensen aan gaan. Dat leidt niet altijd tot gemakkelijke of prettige gesprekken.[68] Vrijheid in verbondenheid is niet alleen maar gemakkelijk en prettig. Maar het is wel goed, vanuit onze fundamentele overtuiging dat ieder mens vrij moet zijn. [69]

Tolerantie

Juist in een pluriforme samenleving waarin veel uiteenlopende waardepatronen aangehangen worden, is het belangrijk om tolerant te zijn ten opzichte van de niet-gedeelde waarden.[70] Tolerantie wordt weleens ten onrechte geïnterpreteerd als 'omarmen van wat je verwerpt'. Dat is niet wat het begrip inhoudt en tamelijk tegenstrijdig met de vrijheid van het individu. Tolerantie houdt in dat je een andere kijk op het leven duldt, gedoogt of verdraagt. Het is de aanvaarding van het recht van anderen om anders te zijn, niet de aanvaarding van de achterliggende ideeën.[71]

"Tolerantie is de aanvaarding van het recht van anderen om anders te zijn, niet perse de aanvaarding van andermans ideeën."

68 Gesprek is hier niet altijd letterlijk het geval – het kan ook dienen als metafoor voor gedachtevorming en uitwisseling in het maatschappelijke domein.

69 Het is een goed op zich, zonder dat dit positieve gevolgen hoeft te hebben.

70 Zie ook: 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen', (VMS 2009), p. 24.

71 Polarisatie is de tegenhanger van wederzijdse tolerantie. Onder polarisatie verstaan wij hierbij de wederzijdse verwerping door groeperingen die er verschillende culturele en/of politieke idealen op nahouden. Het grondig met iemand oneens zijn en dat uiten is niet direct polariserend, noch intolerant.

Rechten voor groepen of individuen

Andere politieke theorieën, die meer op gemeenschap gericht zijn, pleiten vaak voor een pluriformiteit gebaseerd op groepen. In die opvatting ligt de nadruk op rechten voor een groep, en worden individuen binnen een groep minder in staat gesteld hun eigen keuzes te maken. Wat nu als individuen in hun sociale context een kwetsbare positie innemen? Denk aan kinderen, maar ook in sommige gevallen vrouwen of homo's en lesbiennes. Voor liberalen geldt doorgaans als richtlijn: de vrijheid van het individu is de basis en het moet voor mensen mogelijk zijn om zich aan een groep te onttrekken, zonder te hoeven vrezen voor geweld. Hoe hecht die gemeenschap ook is.

Van overtuigingen naar regels

Het maatschappelijke gesprek tussen mensen onderling kan leiden tot de behoefte aan regels. Regels kunnen individuele vrijheid belemmeren. Een liberale visie brengt met zich mee dat regels alleen maar mogen worden gemaakt na een democratische discussie over waarden en doelen. Regels maken vraagt daarom om politiek. Politiek is in zekere zin een geïnstitutionaliseerd gesprek tussen mensen onderling over fundamentele keuzes, dat leidt tot het maken of juist niet maken van regels. Iedere burger is daarmee in potentie een politicus.[72] De politiek moet werken als een verbinding tussen

72 In dit essay wordt met burgerschap bedoeld: de juridische verhouding tussen een individu en de staat, in klassiek politiek-theoretisch perspectief. Voor een sociaal-liberale kijk op de bredere opvatting van burgerschap, participatie, etc., zie: 'Van opgelegde naar oprechte participatie' (VMS, 2014). Mensen worden in een politieke context soms aangeduid als kiezer, dan weer als burger. 'Kiezer' verwijst enkel naar het actief kiesrecht, dat wil zeggen het recht om op een volksvertegenwoordiger te stemmen. Een belangrijk element van democratisch burgerschap is echter het passief kiesrecht, dat iedereen het recht geeft om verkozen te worden. Dit recht maakt het mogelijk dat burgers de ene keer de bestuurde zijn, en een andere keer de bestuurder. Het begrip burgerschap impliceert dat iedereen in potentie een politicus is.

mensen onderling en staatsinstanties. Het politieke gesprek over regels materialiseert zich in de wetgevende macht.

Politiek is niet de overheid

We moeten hierbij bedenken dat politiek (het 'gesprek over regels') in principe iets wezenlijk anders moet zijn dan het openbaar bestuur en de overheid (het bestuurlijk en ambtelijk uitvoeren van die regels). Politiek is een handeling van mensen die zich uitspreken over hun kijk op het algemeen belang, en over hoe staatsinstanties (de overheid) hiernaar moeten handelen.[73] In de praktijk blijkt dat hoe minder mensen zich actief bezighouden met politiek, des te meer deze zal verstatelijken en 'verbestuurlijken'. De politiek gaat dan deel uitmaken van de overheid, terwijl die politiek nu juist die overheid moet bij- en aansturen. Anders gezegd: het politieke gesprek over regels wordt dan een kwestie van ambtelijke doelmatigheid. Dit maakt weer eens duidelijk dat volksvertegenwoordigers beslist geen ambtenaren zijn! Ze werken niet voor de uitvoerende macht, maar moeten deze kritisch volgen, indien nodig buiten gebaande paden denken en de regels maken of aanpassen die de uitvoerende macht moet toepassen.

Politieke vereniging

Een individuele burger staat echter niet sterk in het complexe bestuurlijke krachtenveld van de hedendaagse samenleving. Met name door de grote schaal waarop de hedendaagse samenleving is georganiseerd, is het nodig het politieke gesprek in te bedden en te kanaliseren in instituties – juist om te zorgen

73 Politiek moet dus idealiter gaan over strijdige visies op het algemeen belang, niet over strijdige individuele belangen.

dat argumenten goed gehoord kunnen worden en niet per se de machtigste persoon of groepering wint.[74] Dat is waarom mensen zich (moeten) organiseren om hun politieke energie te richten. Historisch gezien is dit precies wat een politieke partij is: een vereniging van gelijkgestemde burgers die zich verenigen om vanuit gedeelde idealen het openbaar bestuur te beïnvloeden. Sterker nog, alle politieke partijen in Nederland zijn een vereniging.[75] Het is van groot belang voor de vitaliteit van een democratie dat deze verenigingen openstaan voor inspraak van (al dan niet nieuwe) leden. Tegelijkertijd moeten politieke verenigingen ook mensen die voor het eerst actief worden wegwijs maken. Een democratische maatschappelijke dialoog moet open zijn, kritisch en gelijkwaardig. Op die manier worden bestaande machtsverschillen en privileges niet herbevestigd, en krijgen gemarginaliseerde en onconventionele stemmen ruimte. Dat stelt iedereen in staat om op gelijkwaardige voet deel te nemen aan het vormgeven van de politiek.

74 De hedendaagse complexiteit van economie, bestuur en samenleving versterkt het belang van vrije, kwalitatieve pers die een kritisch licht laat schijnen op maatschappelijke ontwikkelingen en op machthebbers. De vrijheid van drukpers is altijd een klassiek politiek grondrecht geweest.

75 Ook de PVV is een vereniging, ook al heeft zij slechts één lid.

Burger en staat
Grondrechten en gedeelde waarden in het politieke domein

Grondrechten hebben betrekking op de verhouding tussen staat en burger. Mensen zijn onderling gelijkwaardig, maar de staat heeft machtsmiddelen die hij iedere burger kan opleggen. In de liberale overtuiging heeft de staat die middelen om, paradoxaal genoeg, mensen te vrijwaren van onderdrukking.[76] Maar de staat moet zelf ook in toom worden gehouden. Daarom zijn rechtsstaat en democratie voor sociaal-liberalen zo belangrijk, en een sterke betrokkenheid van burgers daarbij.

Gedeelde waarden als vrijheid van meningsuiting, geweldloze conflictoplossing, integriteit van het lichaam en de fundamentele gelijkheid van alle mensen, ongeacht geslacht, huidskleur, levensovertuiging, achtergrond of geaardheid, vertalen zich in een aantal rechten die bovengeschikt zijn aan andere wetten. Vaak worden grondrechten en mensenrechten 'universeel' genoemd. Met universeel bedoelen we dat ze gelden voor iedereen en in alle gevallen.[77] Belangrijke grondrechten zijn het recht op leven, het recht op vrije meningsuiting, het recht op vrije vergadering, het recht op vrije godsdienstkeuze en het recht

76 Het liberalisme is historisch gezien een sterke aanjager geweest van staatsmacht om grote particuliere, vaak overerfbare, oncontroleerbare macht in te perken om individuele vrijheid te waarborgen. In tegenstelling tot de wijdverbreide opvatting is het liberalisme dus ook zeker niet per definitie een anti-staatsleer.

77 Het gaat dus niet om een claim van tijdloze of religieuze waarheid, wat illustreert dat het bevorderen van mensenrechten geen vorm is van cultureel imperialisme.

op gelijke behandeling. Deze rechten worden ook wel afweer- en gelijkheidsrechten genoemd. Ze beschermen het individu tegen de macht van de staat. Het zijn daarmee klassieke politieke grondrechten. Ze zijn in veel landen vastgelegd in een grondwet en kunnen daardoor niet makkelijk veranderd worden.

Sociale grondrechten

In de loop van de tijd zijn aan deze klassieke politieke grondrechten ook sociale grondrechten toegevoegd. Daarbij valt te denken aan het recht op onderwijs en het recht op gezondheidszorg.[78] Het feit dat er in de loop van de geschiedenis grondrechten zijn bijgekomen geeft direct aan dat ook grondrechten niet in steen gehouwen zijn, noch tijdloze waarheden zijn. Ze reflecteren (een verschuiving van) onderliggende gedeelde waarden. Honderd jaar geleden was het nog niet breed aanvaard dat vrouwen dezelfde rechten hebben als mannen. En na de invoering van het kiesrecht voor vrouwen duurde het nog tot ver in de twintigste eeuw voordat de grondrechtelijke gelijkheid tussen man en vrouw in alle aspecten van wetgeving was doorgedrongen. Vanuit sociaal-liberaal perspectief is in deze ontwikkeling sprake geweest van verfijning van grondrechten en van een consequentere doorvoering van reeds geldende principes, niet van een introductie van geheel nieuwe principes. Het principe van gelijkheid lag ten grondslag aan de eerste klassieke grondrechten; in het begin werden die echter nog niet van toepassing verklaard op vrouwen, niet-welgestelden en mensen van een andere etniciteit. Dat zij uiteindelijk dezelfde rechten kregen, is een consequente doorvoering van het gelijkheidsbeginsel.

78 De sociale grondrechten zijn, zoals in de inleiding vermeld, niet het onderwerp van deze richtingwijzer. Voor een sociaal-liberale kijk op sociale rechtvaardigheid, zie: 'Beloon prestatie en deel de welvaart', VMS 2016).

“Het koesteren van grondrechten kan nooit een zaak zijn van alleen formele waarborgen en moet net zo goed gebeuren in het maatschappelijk domein.”

De veranderlijkheid van grondrechten kan tot de gedachte leiden dat individuele grondrechten dus weer kunnen worden afgeschaft zodra de gedeelde waarden in een samenleving daartoe neigen. Daaruit volgend kan iemand dus politieke ruimte opeisen om daarvoor te pleiten. In het domein van mensen onderling moet iemand hier zeker voor kunnen pleiten. De argumenten in deel II van dit essay geven hopelijk voldoende gedachten om een dergelijk debat aan te gaan, en om te verdedigen waarom individuele grondrechten niet afgeschaft moeten worden. In Nederland is het in theorie mogelijk om grondrechten af te schaffen. Maar omdat grondrechten gezien worden als zeer belangrijk en dus extra het beschermen waard, zijn ze verankerd in een grondwet. Een kenmerk van een grondwet is dat deze moeilijk te veranderen is, omdat er de voornaamste spelregels in een land in staan. Het koesteren van grondrechten kan echter nooit een zaak zijn van alleen maar formele waarborgen[79] en moet net zo goed gebeuren in het maatschappelijk domein, zodat het draagvlak ervoor standhoudt.

79 In de grondwet van de Sovjet-Unie stonden alle grondrechten netjes vermeld. In de praktijk werden ze volledig genegeerd.

Rechtsstaat

Een grondwet is dus een ultieme, formele manier om grondrechten en gedeelde waarden te koesteren. Om erop toe te zien dat een grondrecht ook daadwerkelijk geëerbiedigd wordt, is het van belang dat niet alle staatsmacht in handen kan liggen van één persoon, groep personen of instantie. Verschillende instanties moeten elkaar in evenwicht houden, om er op die manier voor te zorgen dat de staat gehouden wordt aan de eigen regels. Dat is een rechtsstaat: een 'government of law, not of men'. Vanuit liberaal perspectief is een rechtsstaat belangrijk omdat hij ervoor zorgt dat staatsinstanties niet een bepaalde waarheid opleggen aan mensen. Een rechtsstaat bezit een monopolie op geweld: geweld mag alleen worden uitgeoefend door bepaalde staatsfunctionarissen (politie, openbaar ministerie, leger). Het mag verder alleen worden gebruikt in gevallen die door de wet voorzien zijn (dus toegestaan door 'het politieke, democratische gesprek'). Verder wordt de toepassing van geweld gecontroleerd door de rechter. Hieraan ten grondslag ligt de waarde van geweldloze oplossing van conflicten: doordat de staat het geweldsmonopolie heeft, moeten burgers hun conflicten geweldloos oplossen.[80]

De enige 'waarheid' die grondrechten met zich meebrengen, is dat het aan individuen is om zelf te bepalen hoe ze willen leven.[81] Vanuit die optiek is het dan ook niet vreemd dat bijvoorbeeld

80 Gebruik van geweld tussen mensen onderling zal altijd voorkomen, maar het wordt afgekeurd en vervolgd. Het geweldsmonopolie is niet een beschrijving van de realiteit, maar een uitgangspunt over wie er bevoegd is om geweld te gebruiken tegen andere mensen.

81 Feitelijk is dit niet een waarheid, maar een conclusie uit de redenering dat niemand met werelds gezag een waarheid voor een ander kan vaststellen die door staatsinstanties kan worden afgedwongen.

in de Verenigde Staten het Hooggerechtshof (dat waakt over grondrechten) afdwingt dat individuen mogen trouwen met wie ze willen. Tegenstanders van openstelling van het huwelijk beweren dat in dit soort gevallen de grondwet wordt misbruikt om politieke punten te scoren; dat de (niet-verkozen) rechter de grondwet subjectief en ideologisch interpreteert. Dat bezwaar is vanuit individualistisch perspectief niet terecht.

Scheiding der machten

De Franse denker Montesquieu benoemde al in de 18e eeuw dat de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht niet in handen van een enkele persoon of groepering moeten liggen. Deze 'scheiding der machten' is een essentieel kenmerk van een rechtsstaat. Ieder heeft z'n eigen mandaat, geen enkele is almachtig. De wetgever stelt de regels vast, de regering voert ze uit en de rechter spreekt zich uit bij overschrijding van de regels. De wetgever controleert vervolgens de regering en kan besluiten regels te veranderen. Het koesteren van grondrechten gebeurt concreet door deze scheiding der machten te respecteren en te bewaken. Politici moeten daarom voorzichtig zijn met het becommentariëren van individuele rechterlijke uitspraken, tenzij een uitspraak illustreert dat de regels aangepast moeten worden. Net zo goed moeten rechters terughoudend zijn met inmenging in een publiek politiek debat.

Kerk en staat

Naast de verschillende staatsmachten is de scheiding van kerk en staat een belangrijk principe waarop de rechtsstaat rust. Deze scheiding heeft twee kanten: enerzijds zijn

kerken en godsdiensten beschermd tegen inmenging in inhoudelijke religieuze zaken door de staat. Anderzijds wordt het wereldlijke recht als hoogste autoriteit gezien, niet het religieuze recht. Dit gebeurt wederom vanuit de gedachte dat geen individu voor een ander kan bepalen wat waar is, of wat een goed leven is, en dat niemand dus staatsmacht moet kunnen gebruiken om welke religie dan ook aan mensen op te leggen. Hoe de scheiding van kerk en staat per geval concreet invulling krijgt, zal altijd onderwerp van debat blijven. Het verschilt per land en binnen landen. Sommigen gaan zeer ver en verwerpen iedere invloed van religie op het publieke debat. Voor liberalen zal in ieder geval de grens liggen bij het aanroepen van religieuze argumenten als doorslaggevend in een politiek debat. En liberalen zullen minstens tolerant staan tegenover invloed van religie op de maatschappij.[82]

Vanzelfsprekend is een autocratie onverenigbaar met deze uitgangspunten. Een autocratie is op geen enkele ideologische grondslag aanvaardbaar voor sociaal-liberalen, religieus noch seculier. Deze kan ook niet bij meerderheidsbeslissing moreel legitiem worden, en niet bij referendum, aangezien ook een meerderheidsbeslissing voor ons dient te zijn ingebed in de democratische rechtsstaat die de grondrechten van ieder individu respecteert.

82 Regelmatig wordt ten onrechte beweerd dat liberalen anti-religie zijn, maar het liberalisme en een godsgeloof gaan in beginsel uitstekend samen. Zolang individuele vrijheid gewaarborgd is, kan iedereen geloven of niet geloven wat hij wil – ook liberalen zelf dus! In Nederland waren het immers ook vrijzinnige christenen die zich politiek manifesteerden in een voorloper van D66: de Vrijzinnig Democratische Bond.

De scheiding van kerk en staat wordt door enkelen weleens doorgetrokken naar een scheiding van religie en maatschappij (scheiding van kerk en straat). Men beargumenteert dat religieuze overtuigingen thuis moeten worden gelaten en geen plaats hebben in het maatschappelijk domein, noch in het politieke. Dit mag iemand uiteraard vinden, maar er is geen liberaal argument om mensen de vrijheid te ontnemen zich publiekelijk over hun religieuze overtuigingen uit te laten. Liberalen zouden wel moeten protesteren wanneer religie als doorslaggevend argument wordt gebruikt om het gedrag of de keuzes van anderen met staatsmacht te beïnvloeden.[83]

Democratie

Een rechtsstaat ziet toe op naleving van grondrechten en werkt op die manier als garantie tegen geconcentreerde staatsalmacht. Met het oog op individuele vrijheid in verbondenheid is het echter niet alleen van belang dat de staat zich aan de eigen regels houdt. Ook moeten mensen de mogelijkheid hebben te bepalen wie hen bestuurt en wat die bestuurders doen (en ze moeten de mogelijkheid hebben zelf bestuurder te worden). Dat is waarom een democratie zo belangrijk is voor liberalen.

83 Weer anderen trekken de gedachte door en stellen dat *moraal* überhaupt niet thuis hoort in het bestuur van een land. Dit verleidt mensen er weleens toe te verzuchten dat een land beter af zou zijn met een 'neutrale' technocratische regering. Dit is vaak gebaseerd op de misvatting dat het algemeen belang zich laat uitrekenen in een formule of laat vaststellen in een beleidsnota. Vragen als 'wat is goed, eerlijk, billijk of rechtvaardig?' zijn echter niet objectief of definitief te beantwoorden; juist daarom is een democratie nodig. Het oordeel van een hoogopgeleide specialist over dit soort vragen is niet per se beter dan dat van een ongeschoold iemand. De *uitvoering* van beleid moet uiteraard wel door kundige professionals verricht worden. Politiek moet democratisch zijn, (de uitvoering van) bestuur technocratisch.

Geïnstitutionaliseerd gesprek over algemeen belang

Historisch gezien is het minimale (maar niet geringe) voordeel van een democratie dat machtswisselingen vreedzaam verlopen. In ieder ander politiek systeem levert een wisseling van machthebbers vrijwel gegarandeerd geweld en ontwrichting op. Een functionerende democratie vermijdt dat. Dit alleen al is een verworvenheid om zuinig op te zijn.[84] In het vorige deel werd benoemd dat politiek een geïnstitutionaliseerd gesprek is tussen mensen onderling over het al dan niet maken van regels door de staat. Democratie is bij uitstek een middel om staatsmacht te gebruiken om ervoor te zorgen dat niet-statelijke machten zich voegen richting algemeen belang.[85] Al in de jaren zestig sprak D66-denker Jan Glastra van Loon over de noodzaak om 'kanalen te graven naar de macht'. Naast de hierboven genoemde klassieke politieke 'afweringsrechten' zijn daarom ook participatierechten nodig: het recht op informatie, de noodzaak van transparantie en bovenal ook het actief en passief kiesrecht.

Meerderheid en minderheid

Democratie is voor een liberaal niet alleen het uitvoeren van verkiezingen, waarmee de meerderheid beslist. Een meerderheid kan ook zonder verkiezingen zijn wil opleggen

84 Hoeveel waarborgen een democratische rechtsstaat ook inbouwt, hij kan nooit een volledige garantie geven tegen tegenspoed. Soms lijken de verwachtingen te groot: democratische beslissingen zijn niet per definitie goede beslissingen, democratisch bestuur is niet per definitie effectief bestuur en rechtsstatelijke deling der machten levert niet per definitie rechtvaardigheid op. Wel bieden al deze waarborgen de mogelijkheid van correctie, reparatie en aanpassing. De vraag 'wat gaat u hieraan doen?' aan een bestuurder of politicus bij rampspoed is niet in alle gevallen terecht. Pech hoort bij het leven, ook in een democratische rechtsstaat. Welke pech wel en welke pech niet aanvaardbaar is, moet in essentie in het maatschappelijke domein bediscussieerd worden.

85 Hoe het algemeen belang precies wordt ingevuld, is uiteraard niet van tevoren helder. Dat is precies waar politiek over moet gaan.

aan een minderheid. Democratie is juist een middel om ervoor te zorgen dat individuen niet onderdrukt worden. Immers, op het ene moment behoort iemand tot een meerderheid, dan tot een minderheid. De ene keer is het voor iemand vooral van belang dat ze vrouw is (meerderheid), terwijl de andere keer bijvoorbeeld de culturele achtergrond de doorslag geeft.[86] Juist vanwege de meervoudige identiteit die ieder mens per definitie heeft, vinden we het belangrijk dat een democratie meer is dan simpelweg regeren per meerderheidsbesluitvorming. En daarvoor zijn grondrechten essentieel.

"Een democratie is meer dan simpelweg regeren per meerderheids-besluitvorming."

Betrokkenheid van burgers

Rechtsstaat en democratie zijn echter een lege huls wanneer burgers er niet bij betrokken zijn. Democratie en rechtsstaat zijn ook een vorm van cultuur: het gaat niet alleen om de regels en instituties, maar ook om het gedrag daarbinnen. Wanneer machthebbers wel handelen binnen de wet, maar niet handelen naar de geest van een democratie, holt dit de democratie uit. En burgers moeten hun leiders (en elkaar) daaraan (blijven) herinneren. Ook al zijn alle wetten in orde en zijn rechten formeel gewaarborgd: grondrechten en gedeelde waarden, zo belangrijk voor het sociaal-liberale streven naar vrijheid in verbondenheid, betekenen niets als burgers zich niet

86 Zoals in voetnoot 6 wordt vermeld: mensen zijn meer dan alleen een etniciteit, geslacht, geloof, ras, of de som daarvan ('Denk en handel internationaal', VMS 2014, p. 23).

betrokken tonen bij hun bestuur en als machthebbers zich niet democratisch gedragen. De centrale gedachte is dat de staat er niet is voor de machthebbers, maar voor de burgers; die zijn als het ware de eigenaars van de staat. En eigenaarschap brengt niet alleen rechten met zich mee maar ook plichten: het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden.

"De staat is er niet voor de machthebbers, maar voor de burgers. Zij zijn de eigenaar van de staat."

Maatregelen om de politieke betrokkenheid van burgers te versterken, moeten en kunnen niet alleen komen vanuit staatsstructuren. Burgers zijn in grote mate betrokken bij de inrichting van hun samenleving, wat niet alleen kan worden afgemeten aan opkomstpercentages bij verkiezingen. Een partij als D66 was al vanaf de oprichting gericht op het vergroten van zeggenschap van mensen op hun leven en op hoe en door wie ze bestuurd worden.[87]

Nederland kent slechts een indirecte democratische invulling van de uitvoerende macht.[88] Burgers kiezen hier niet hun eigen regering. In het publieke bewustzijn lijken de Tweede

87 aarbij was de blik altijd al breder dan enkel gericht op directe democratie. Het vergroten van zeggenschap in onderwijs, pensioenen en op de werkvloer was ook altijd een speerpunt.

88 Sowieso zijn niet alle ideaaltypische rechtsstatelijke en democratische eigenschappen uit dit essay verankerd in de Nederlandse staatsinrichting. Scheiding van kerk en staat wordt niet expliciet vermeld in de grondwet. De grondwet werkt in Nederland ook niet als een laatste check van grondrechten. En niet de burger vormt de kern van het Nederlandse constitutioneel bestel, maar de monarch.

Kamer en de regering niet zelden als synoniem te worden gezien. De belangrijkste functies van de Tweede Kamer zijn medewetgeving en controle op het bestuur. Maar in de uitoefening van deze functies wordt de Kamer beperkt door haar afhankelijkheid van wat de regering aanlevert, de coalitiemeerderheid vraagt en de media eisen.[89] Hierdoor is de nadruk in het werk van de Kamer steeds meer komen te liggen op de functie van medebestuurder. Op andere niveaus van bestuur, lokaal en Europees, zijn er net zo goed vele uitdagingen voor de werking van, en het draagvlak voor de democratie.[90]

Er is een aantal basisprincipes die in iedere democratie gewaarborgd moeten worden. Iedere stem moet gelijk tellen. Het subject en object van besluitvorming moeten samenvallen (zoals bij passief en actief kiesrecht). Er moet sprake zijn van betwistbaarheid (vandaar het belang van de rechtsstaat voor een democratie). En democratische structuren moeten publieke machtsuitoefening controleren en tot verantwoording roepen. Een democratie is altijd werk in uitvoering, zowel voor de regels en structuren, als voor het draagvlak onder de bevolking. Het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden moet ons hier altijd aan blijven herinneren.

89 De balans tussen de machten is in de Nederlandse praktijk tamelijk ongelijk: bij de uitvoerende macht (regering, ministeries, ambtenaren, etc.) werken op nationaal niveau meer dan 100.000 voltijdbanen (exclusief mensen die bij zelfstandige bestuursorganen werken, dat zijn ruim 39.000 voltijdbanen). De rechterlijke macht bestaat uit net meer dan 3.000 voltijdbanen en bij de wetgevende macht (Eerste en Tweede Kamer) werken in totaal nog geen 400 mensen (Jaarrapportage Bedrijfsvoering Rijk 2014).

90 Voor een sociaal-liberale kijk op Europese samenwerking, zie: 'Europa: voorwaarde voor vrijheid', Van Mierlo Stichting, 2014.

Afsluitend

We koesteren gedeelde waarden omdat we niet alle waarden delen. We koesteren grondrechten zodat mensen zelf op die niet-gedeelde waarden kunnen reflecteren en hun positie bepalen. We koesteren beiden, zodat mensen gezamenlijk hun vrijheid vorm kunnen geven.

Grondrechten en gedeelde waarden zijn essentieel voor het sociaal-liberale streven naar vrijheid in verbondenheid. Ze bieden een basis waarop de andere vier richtingwijzers nagestreefd kunnen worden. Maar het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden is niet enkel en alleen aan sociaal-liberalen voorbehouden, en gelukkig maar! De strijd voor grondrechten en gedeelde waarden moet niet worden ingezet voor politiek gewin. Rechtsstatelijkheid mag nooit een punt zijn waarop mensen partijpolitieke kleur moeten bekennen. We moeten die strijd voeren met zoveel mogelijk medestanders.

De manier waarop we omgaan met niet-gedeelde waarden wordt veel meer ingegeven door ons sociaal-liberalisme. We verdedigen het recht van anderen om een afwijkende mening te hebben. Daarnaast ervaren we de verantwoordelijkheid om onze eigen idealen goed te kennen en van daaruit het gesprek met anderen aan te gaan. We mogen twijfelen over onze overtuigingen, zonder dat dit tot besluiteloosheid hoeft te leiden. Dat is een houding waarin mensen gezamenlijk vorm kunnen geven aan hun vrijheid.

Het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden vindt plaats op marktpleinen, aan eettafels en binnen politieke partijen, maar ook op de televisie en in de krant of aan internationale onderhandelingstafels. Het is van groot belang om de fundamentele argumenten voor grondrechten paraat te hebben. Want of iemand nu een theocratie nastreeft, een dictatoriale technocratie of een illiberaal kapitalisme: men gooit daarmee de morele gelijkwaardigheid van alle mensen overboord, net zo goed als de vrijheid van ieder mens om het leven na te streven dat hij zelf wil. Dit is geen strijd tussen moreel gelijkwaardige culturen of van gelijktellende meningen, maar een zaak van politieke filosofie, individuele zeggenschap en van rechtvaardigheid. Dit is de kern van de zaak, en die moet niet lichtzinnig benaderd worden – dat bedoelen we met koesteren! Met alle kritiek op mogelijke ineffectiviteit of gebrek aan slagkracht van een democratische rechtsstaat bieden grondrechten de beste garantie op een vrij leven voor alle mensen.

"Grondrechten bieden de beste garantie op een vrij leven van alle mensen."

Om te waarborgen dat grondrechten en gedeelde waarden gerespecteerd worden, moeten ze op alle drie de niveaus uit dit essay worden gekoesterd: individuen moeten hun eigen idealen en de argumenten voor grondrechten kennen. Onderling moeten mensen elkaar de ruimte geven en tegelijkertijd kritisch bevragen. En in het politieke domein moet uiterst voorzichtig omgesprongen worden met grondrechten, rechtsstaat en democratie.

Uitdagingen in de politieke praktijk [epiloog]

Enkele concrete aanzetten voor politieke discussie

Wat betekent het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden voor de praktische politiek van alledag? Dat ligt niet van tevoren besloten in de richtingwijzer en moet voortdurend worden bediscussieerd en beargumenteerd.

In dit essay is uiteengezet waarom we grondrechten en gedeelde waarden koesteren als onderdeel van ons sociaal-liberale streven naar vrijheid in verbondenheid. Wat dit betekent voor de praktische politiek van alledag ligt niet automatisch vast en moet voortdurend worden bediscussieerd en beargumenteerd. Dit essay geeft de handvatten voor zo'n discussie, die onder andere gevoerd moet worden in de praktijk van de politieke vereniging. In deze epiloog belichten we een aantal actuele vraagstukken die verband houden met de uitgangspunten van 'koester de grondrechten en gedeelde waarden'.

Privacy

In hoeverre mag de overheid op basis van een wet de klassieke grondrechten inperken ter wille van het voortbestaan van de democratische rechtsstaat en de publieke veiligheid? Dit is bijvoorbeeld aan de orde in discussies over afluisteren en tappen in het kader van strafprocesrecht en bij de werkzaamheden van inlichtingendiensten. Privacy en

veiligheid zijn echter geen tegenstellingen. Sterker nog, privacy is een uitingsvorm van persoonlijke veiligheid. Toch willen overheid en private instanties steeds meer van mensen weten, vaak onder het mom van (collectieve) veiligheid. Voor sociaal-liberalen ligt het belang in eerste instantie bij persoonlijke veiligheid, en dus privacy. Helemaal omdat het individu tegenover grote publieke en private partijen een grote machts- en kennisongelijkheid ondervindt. Het aantasten van privacy moet altijd onderbouwd worden en kan nooit zomaar worden toegestaan. We willen geen overheid die onder het mom van veiligheid (grond)rechten van burgers schendt. We willen een overheid die bescherming biedt tegen uitwassen en misbruik van 'big data'.

Rechtsstaat

De rechtsstaat moet voortdurend worden ondersteund en versterkt. Hoewel grondrechten formeel gewaarborgd zijn in de grondwet, is er in het huidige Nederlandse bestel geen mogelijkheid om nieuwe wetgeving te toetsen aan grondrechten. Deze mogelijkheid moet er komen. De onafhankelijkheid van de rechtspraak moet gewaarborgd worden, net zo goed als een voor iedereen toegankelijke rechtspraak. Individuele burgers kunnen in het huidige klimaat zelden hun juridische gelijk halen tegenover grote publieke en private machten. Fraude en corruptie binnen de overheid moeten intensief bestreden worden, net zo goed als de vermenging van boven- en onderwereld. De politie en het openbaar ministerie moeten boven iedere verdenking kunnen staan.

Op Europese schaal werken de verdragen over mensenrechten en het Europese Hof van de Rechten van de Mens voor ons als waarborg van rechtsstaat en grondrechten. Binnen de EU moet de Europese Commissie net zo sterk kunnen handhaven op mensenrechten als op de regels van de interne markt.

Verhoudingen tussen de machten

De wetgevende macht is op landelijk niveau in middelen ongeveer 350 keer kleiner dan de uitvoerende macht. Bij de landelijke overheid (inclusief uitvoeringsorganen) werken ruwweg 140.000 mensen, terwijl de Eerste en Tweede Kamer gezamenlijk door nog geen 500 mensen ondersteund worden. Kamerleden moeten dus met een zeer kleine hoeveelheid medewerkers het werk van letterlijk tienduizenden ambtenaren in grote lijnen aansturen en controleren. Uit rechtsstatelijk perspectief en met het belang van scheiding der machten voor grondrechten in het achterhoofd zou een iets evenwichtiger verhouding tussen wetgevende en uitvoerende macht goed zijn. Een geringe uitbreiding van de capaciteit van de volksvertegenwoordiging zal de werking van de democratie ten goede komen. Door de onderzoeksmogelijkheden en –middelen te versterken kunnen volksvertegenwoordigers deze meer en beter (agenderend) inzetten.

Politieke partijen zouden meer politiek moeten bedrijven vanuit hun eigen gedachtegoed en idealen. Daarnaast moeten politici zich ook beseffen dat ze niet enkel partijpolitiek dienen te bedrijven, maar ook als geheel een 'check' en tegenwicht zijn bij het bewaken van Nederlandse belangen in een EU-context.

Lokale democratie

Democratische verantwoording wordt in dit essay als cruciaal genoemd voor grondrechten en gedeelde waarden. Met de overdracht van bevoegdheden en middelen naar gemeenten is de noodzaak van aansturing en controle door burgers toegenomen. Daarvoor is een werkende democratie op lokaal niveau nodig. Burgers kunnen invloed uitoefenen op lokaal bestuur mits de macht niet te veel ligt bij niet-gecontroleerde bovengemeentelijke regelingen. Gemeenten moeten wel voldoende slagkracht hebben om alle taken uit te voeren. Democratische betrokkenheid neemt toe naarmate een gemeente eigen belasting mag heffen. Daarnaast moet een burgemeester met wezenlijke taken ook een eigen democratisch mandaat hebben. We juichen bottom-up initiatieven toe ter versterking van een participatieve democratie/doe-democratie. Dit is in onze ogen wel een aanvulling op representatieve structuren, die nog steeds van essentieel belang zijn in het 'wegen' van het publieke belang lokaal. Instrumenten voor directe democratie zijn belangrijk voor legitimiteit. Tot slot is het van groot belang dat lokale pers in staat is om bestuurders en politici voldoende kritisch te volgen.

Europa

Op Europese schaal is de afgelopen decennia een nieuwe bestuurslaag ontstaan, met rechtsstatelijke en democratische elementen. Met het voortschrijden van deze ontwikkeling is het van groot belang om de Europese democratie uit te breiden. De EU moet daarom een volwaardige, meer democratische,

transparante politieke unie worden met verdergaande bevoegdheden voor grensoverschrijdende problemen. Een Europese Unie waarin de bestuurders democratisch worden gecontroleerd door het Europees Parlement. Het Europees Parlement moet zelf wetsvoorstellen kunnen indienen, en parlementaire enquêtes kunnen uitvoeren. Nationale parlementsleden en EU-parlementsleden moeten binnen bestaande mogelijkheden veel nauwer samenwerken.

En naast het Europees Parlement moeten de lidstaten democratisch vertegenwoordigd worden in een Europese senaat, ter vervanging van de Raad. De voorzitter van de Europese Commissie moet kunnen worden gekozen.

Met dank aan

Dit essay is tot stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66, voor sociaal-liberaal gedachtegoed.

Auteur
Frank van Mil

Met dank aan
Mark Snijder, Ad van Vugt, Anthony Pemberton, Carinne Elion-Valter, Carsten Zwaaneveld, Corina Hendriks, Daniel Boomsma, Doutje Lettinga, Gerard Schouw, Hans Engels, Henk Beerten, Herman van Gunsteren, Ivo Thonon, Jelmer Alberts, Joost Röselaers, Joris Backer, Koen Kleijn, Marty Smits, Nienke Offringa, Sanne Taekema, Sven-Åke Hulleman, Vincent Vrijhoef

Colofon

Deze bundel is tot stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66.

Inleiding
Coen Brummer

Redactie
Daniël Boomsma
Dirk-Jan van Vliet

Vormgeving
Sander van Diepen

Met dank aan
Joris Backer, Max Boot, Sander Bus, Marthe Hesselmans, Jurre Honkoop, Jan Willem Holtslag, Frank van Mil